

ԼՈՃ. — Չափազանց երևում եւ հաշիւով իրար խառնուած կերպերի:
ԼՈՒՍԱՂԱՐԱՐ. — Ուղեկից ուխտագնացութեան յերուսաղէմ:
ԼՕԹՈՒՌԱՆ. — Հասակեր, որբերանել:
ԼՕԼՕՔ. — Բարձի ոսկոր:
ԽԱՐԱՐՈՒԿ. — Հրապուրիչ, սիրուն (աղջկէ, խիտ շափաւոր գեղեցիկութեամբ, որ սակայն կը բաւէ տեսողը խաբելու եւ կործեցընելու թէ բաւական գեղեցիկ է):
ԽԱՇՈՒՔՅՈՒՐ. — Եռացեալ ջուր՝ որուն մէջ լուացուելիք լաթերը նախ կը խաշեն:
ԽԱՇՈՒՔՓԱՏ. — Մասնաւոր փայտ որով խաշուելուին մէջն գուր կը հանեն լաթերը:
ԽԱՌՆԱՐԺԻԺ. — Իրար խառնուած, խառնափնթոր:
ԽԱՍԿԻՒ. — Հիւանդութենէ մը յետոյ չի հար ընկնիլ, վատառողջ մնալ, կատարելապէս չառողջմնալ:
ԽԼԻՁ. — Խղիշակից թաւամբի մը՝ առանց խեցիի, որ բոյսերը կ'ուտէ:
ԽՄԻՒԼ. — Վրոն թուլութիւն, թմրութիւն գալ, մնալ (քնայ, զիմովութեան կամ սկարուութեան հետեւանքով):
ԽՇՐՏԱՆ. — Չոր տեղեւնեւուն իրջ իրջ ձայն հանելը:
ԽՈՐԻՍ. — Իւղի մէջ բօժարուած աղբի:
ԽՈՒԻԹ. — Չափազանց չորացած, կարծրացած:
ԽՈՍԻԿ. — Տէս Խ-իկէ:
ԽՏՄԻՏԿԱՆ. — Քթիւն տակէն ծիծաղել:
ԽՐԹԻՒՒՓՐԹԻՒ. — Քիչ անգամ բան մը բնելու արտաբիւլ. գ. օր. կ'ըսուէ. «Խրթիցայ փրթեցայ առ տարի թիւթիւն արի (անկեցի) նէ՛ անի ալ կարկուտը գերիւս» եւն:
ԽՕՈՒԿԱՆ. — Աննեղ աչքով, խոժոռ խոժոռ նայիլ:
ԿԱԿՈՒՌ. կամ ԿԱԿՈՒՌԻԿ. — Ծուռուսուս որունը ունեցող, երկու կողմը կաշաւով քալող:
ԿԱՍԿԵԱ. — Եռասանի երկաթէ որուն վրայ կը դնեն սանդ կերակուր ետիլու համար:
ԿԻՐԱՄՈՒՏԲ. — Կիրակէի նախընթաց իրիկունը, կիրակամուտը:
ՀՆՏԱՆԻՒ. (հաւա-հաւ-իւ) — Բոյսի մը հաւա շինելը, հաւառը թափելը:
ՂՈՒՃՈՒՆ. (անել, մանկ. բառ) — Գիրկընդհաւառ նուրի:
ՃՃՐՏԱՆ. — Ճրջ Ճրջ ձայն հանել:
ՃՂԼՏԱՆ. — Խախտել (ջի):
ՃԴՔՈՒ. (ճեղք-ջու) — Ապուխտին մէկ կտորը որ մէջնեղէն ճեղքուելով երկու կէտի կը վերածուի:
ՃՕՓԱՆԼ. — Կսիկրտել, աւերել:
ՄԱԶԿԱՍ. — Ժապաւէն՝ որ մաղի հիւղերը կապելու կը գործածուի:

ՅՈՂԷ. ԳԱՋԱՄԱՆԱՆ

ՀՈՅՐԵՆ ԲՈՐՈՒՆՆԵՐՆԵՐ

Անոր ուսումնասիրութեանց պատմութիւնը, որն եւ ինկրեմենտը, նայելէն լեզուի պատմութեան նկատմամբ ունեցած նշանակութեամբն հարկեմ:

Այս քառ մը խոստման (տե՛ս «Հանգ. Աժ. սորեսայ» 1898. Եր. էջ 214, հատ. 93) կը թարգմանենք հոս Պր. Լ. Մաներնիցիներմական հաւսերէն ճառը, եւ ապա՛հ եղբ որ այս կարեւոր յօդուածը պիտի գրաւէ ազգիս լեզուագիտաց ուշադրութիւնը:

«ՍՄԲ.»

Վար ժամանակ — եւ այն շատ չէ հեռացած մեզէ — երբ Հայ ազգիկ լեզուն երանան՝ կամ աւել ծիշդ, հնդեւրոպական լեզուացեղին՝ երանան ծիւղին պատկանող կը համարուէր: Հայերէն լեզուի երանան ըլլալն ամէն կասկածէ դուրս էր. հաւասարապէս պարտաօրիշ dogma (հրամանակարգ. վարդապետութիւն) մըն էր այս՝ լեզուագիտիկ եւ ազգ. գրին համար, պատմագրին եւ աշխարհագրին համար: Եւ այս չէր կրնար այլազգ ըլլալ: Լեզուագիտական միջոցներն եւ դիտողութիւնները մինչեւ հիմայ գրեթէ primitif եւ անբաւական էին. ուստի երանան լեզուաց (աւետական, հին պարսկերէն եւն.) եւ հայերէն լեզուի մէջի հիմնական տարբերութիւններն անշմարելի էին մնացած: Միւս կողմանէ, զօրաւոր կուլտուրական-պատմական գործիչներ (factor), որ Հայաստանն երանացընելու գործակից եղան, այնպէս մտաւի մերձեցուցած էին Հայաստանն՝ Իրանին, որ կեամուտ երանան տարրը՝ այսինքն հայերէն լեզուի մէջ գտնուած երանան բառերու առատութիւնն, առնուեցաւ իւր տեղական տարր, իւր օրգանական բան մը: Եւ միայն դարուս վերջին քառօրէնի վեր, երբ համեմատական լեզուագիտութիւնը հաստատուն ոտքի վրայ կանգնուեցաւ, սկսան նշմարուիլ այնպիսի լեզուագիտական իրողութիւններ, որ չէին կրնար՝ հայ լեզուին երանան ըլլալու dogmaին հետ հաշտուիլ: Կամայ կամայ պարզուեցաւ, որ հայերէն լեզուն ոչ միայն երանան չէ իւր ծագմամբը. այլ՝ որ նոյն իսկ արիական Արեւելքի լեզուաց հետ (այսինքն, Իրանի եւ Հնդկաստանի լեզուաց հետ) նուազագոյն հասարակաց գծեր ունի, քան եւրոպական լեզուաց հետ: Այս դիւան ըրաւ՝ ժամանակակից առաջնակարգ իրանագետ եւ հայերէնագետ՝ Ստրասբուրգի Համալսարանի Ուսուցչապետ Հ. Հիւրշման: Հոս, դիտաւորութիւն

1 Հմմտ. իւր յօդուածը «Ueber die Stell. d. arm. im Kreise d. idg. Sp. i. Zeitsch. Kuhn (Հա. XXIII), Հոս Պրոֆ. Հիւրշ. Թղթ առաւ որ հայ. լեզուն կը պատկանի հնդեւր. լեզուացեղին մէկ սնկան ծիւղին, ճեղք մը, որ

ման գտնուող կարծես այսու՝ այրարատենաբարաոն առաջնութիւնը կ'ուզէր յառաջ մղել, անուանելով զայն «միջերկրեայ», (որ ինչ գրտնուի միւս բարբառներու կենդրոնին մէջ), եւ «ստանիկ», այսինքն մայրաքաղաքացի, թագաւորական, արքունական: Այլ եւս՝ որպէս գիտնէք՝ Տայերէն գաւառաբարբառներու վրայով Տայ բերականներու եւ մատենագիրներու թով մասնական տեղեկութիւն չունինք: Միայն երբեմն մէկ կամ միւս մատենագիր թով մենք Տայերէնը կը պատահինք՝ այս կամ այն Տայկական նախնայի բարբառի վրայ կցկոտոր դիտողութենք, ուր սակայն այս բարբառը բնորոշուած է միշտ հին Տայ մատենագրական լեզուի (այսպէս անուանեալ Գրաբարի) Տայեցականով: Վերջինը (գրաբարի) գեղադիտական չափ դիտելով, մատենագիրները՝ տեղական բարբառի վրայ խօսելով, գտնելով կ'անուանեն նախործ, կոպիտ (խժալուր) ան Տասկանախ: Էյ պատականներու համար ժողովրդական բարբառները կը ներկայացընեն միայն աղաւաղում գրաբարի — մատենագրական, զրաւոր խօսքի. բաց աստի՛ նոյն իսկ համեմատաբար նորագոյն ժամանակներս դեռ կը գտնուէին Տայ եւ եւրոպացի գիտնականաց մէջ այնպիսիներ, որոնք ազգային բարբառներու եւ հին-մատենագրական լեզուի փոփոխիկ յարաբերութեան վրայ այլազգ չէին դրար թէ որչափ բարձր էր գրաբարի Տայեւաւը, կարելի է տեսնել նոյն իսկ այն պարագայէն, որ Պրոֆ. Բ. Պատկանեան, իւր հետազոտութեան մէջ «О сопоставлении армянского языка с лезгинским» (Տայ լեզուի կազմութեան վրայ)՝ հրատարակեալ 1864ին, անհատական Տայ բարբառներու՝ գրաբարէն յառաջ գալուն դէմ կը խօսի, եւ բարբառներու ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը կը ցուցնէ, կ'աճապարէ ինչ զինքը քառագլովու որ ինքը ամենեւին նեմացընել չէ մտածեր նոյն գրաբարին այսինքն հին-մատենագրական Տայերէն լեզուին նշանակութիւնը: (Հետազոտութիւն Տայ լեզուի կազմ. վրայ էջ XVII.)

Նորագոյն ժամանակի գիտնականաց գործող դառնալով, մենք կը գտնենք նախ տեղեկութիւն մասնական քանի մը գաւառաբարբառներու, նախընթաց դարու սկիզբներն ապրող հոլանդացի գիտնական — Յովհ. Շրեօդերի թով, իւր նշանաւոր երկասիրութեան մէջ The-saurus linguae armenicae (Amst. 1711): Այս զլխաւոր «գանձարանին» մէջ՝ Synopsis linguae civilis Armenorum, անուամբ առանձին հատուած մը կը գտնենք, որուն մէջ Յ. Շրեօդեր

(Եւրոպայի առաջին հայագէտներէն մէկը)՝ աւրեւելեան բարբառներէն միոյն համառօտ քերականութիւնը կազմեց: Այս Synopsisին կը կանխէ բաւական հետաքրքրական նախաբան մը, ուր նոր Տայերէն բարբառներու եւ հին մատենագրական լեզուին իրարու ունեցած աղերքը լուստարանելու փորձի մը կը հանդիպենք: Շրեօդէր այս իւր Synopsisին կը յարակցէ քանի մը բնագիրներ, որ քանի մը արեւելեան բարբառներու (ագուլեցոց եւ ուրիշ) լեզուի վրայ երկխօսութիւն մը կը ներկայացընեն: Այս քանի մը էջերը՝ արդի ժամանակ մեզի համար մեծ արժէք ունին, որովհետեւ՝ քանի մը ժամանակակից Տայ բարբառներու հին նմուշները կը ներկայացընեն մեծաւ մասամբ (չմամ. Պատկան. Исаа, о лезгинском, ԲԻՅԱԷ, էջ 53, Գեղադիտանք՝ Ագուլ. բարբառ էջ 22 եւն.): Ապա այս Synopsisի առաջին գլխին մէջ (De orthographia) ունիք անհատ Տայ բարբառներու քանի մը ձայնագրական առանձնայատկութեանց վրայ հետաքրքրական ցուցումները, լուստարանել փորձելով զանոնք՝ նոր եւրոպական լեզուներու (անգլ. գլ.: եւն.). օգնութեամբ: Էյ բարբառներու աւելի հետաքրքրական եւ մանրամասն ծանօթութիւն կը գտնենք այնուհետեւ՝ ներկայ դարուս սկիզբներն ապրող Տայ գիտնական՝ Էսահ Զրպետի բող մէջ, որ Պարիսի Տայերէն լեզուի կաթիլներին վրայ առաջին ուսուցիչն եղաւ, այսինքն իւր ընդարձակ Grammaire de la l. arménienneի մէջ, որ 1823ին ի Պարիս հրատարակուեցաւ: Այս երկասիրութեան մէջ հեղինակը՝ իրեն ժամանակակից քանի մը Տայ բարբառներու ընդհանուր ծրարդան կ'ընէ, անոց իւրաքանչիւրին արտայայտիչ առանձնայատկութեանց եւ բնորոշ գծերուն վրայ կանգ առնելով:

Ժամանակագրական կարգին հետեւելով՝ Էսահ-Զրպետի երկասիրութենէն ետքը, կը ստիպուին յիշել՝ անցած դարու վերջերը Տայ ազգային երգիչ (աւու) Սայեաթ-Նովայի երգերուն 1852ին Մոսկուա երեւցած գեղեցկագոյն հրատարակութիւնը, հրատարակութիւն մը՝ զոր բժշկութեան դոկտոր Գեորգ Ալվերտսենցի պարտական ենք: Թերեւս բժշկութեան դոկտորի մը՝ Բարբառախօսութեան սահմաններու վրայ զբաղին լսելը տարօրինակ երեւայ. սակայն այս երեւոյթին իւր հիմն ունի՝ 50ական տարւոյ սկիզբները (կամ քիչ մը կանուխ) Տայ կրթելոց մէջ (յնտէլիգենցիա) առ ազն շահագրգռութիւն մը կ'ունեցաւ. ազգային բողովրդական կենաց, սովորութեանց, աւանդութեանց, լեզուի եւն. ու-

berichtին մէջ տպեց (1866) Ագուլեցոց բարբառին վրայ ուսումնասիրութիւն մը:

Պրոֆ. Պատկանեանին սկսած գործը շնորհ-հատեցաւ: 1883ին հայ գիտնական Սարգիս Սարգսեանցի նշանաւոր գործը լոյս տեսաւ, որուն մէջ հեղինակը ներկայացուց՝ Ագուլեցոց բարբառին (այլապէս = կամ քոչերու լեզուն) ձայնագիրութիւնն ու ձեւախօսութիւնը, կցելով անոնց բազմաթիւն նոյն տողն ինքնին հաւաքած տեքստեր: Այս կրնանք համարձակ բռնել, նոյն ծաւնօթ բարբառին վրայ խօսող առաջին գիտնական մենագրութիւնն էր, որ եւ ինքնին ուրիշ նման մենագրութիւններ յառաջ բերաւ: Առաջին փորձը լուսն նշաններով սկսաւ. Ս. Սարգսեանցի գիրքն ինչպէս ձեւումը ընդունեցաւ. գիտնական աշխարհն եւ իրերն գիտութեան պահանջները գոհացնող գիտնական հետազոտութիւն ծանշեցուցեցաւ: Հեղինակն այս երկասիրութեան մէջ գլխաւորաբար յարողոցած է ձեւախօսութիւնը: Սակայն ձայնագիրութիւնը՝ համեմատելով զայն ձեւախօսութեան հետ, այնչափ հանգամանօրէն եւ մշակեալ չէ:

Քանի մը տարի ետքը (1866ին)՝ Վիննայի Համալսարանի, համեմատական քերականութեան եւ սանսկրիտի առանձնական ուսուցիչ՝ երիտասարդ Յովհ. Հանուշի (Jan Hanusz) երկասիրութիւնը լոյս տեսաւ. ի կրակաւ Ojczyku Ormian Polkskich. Այս երկասիրութեան մէջ, որ նախ կրականի գիտութեանց ակադեմիային տեղեկագրոց 11Է հատորին մէջ տպուցեալ, լեհ լեզուաբանը՝ զոր ի ցաւ գիտութեան մահը այնպէս շուտ յափշտակեց, լեհահայոց մէջ հաւաքած բառերու բաւական ընդարձակ ցանկ մը ներկայացուց, եւ կցեց անոնց լեհերէն եւ գաղղիերէն թարգմանութիւններ, եւ գրաբարի եւ ուրիշ նոր-հայերէն բարբառներու, համապատասխան բառերով համեմատեց: Յաջորդ տարին՝ Beiträge zur armen. Dialektologie վերնագրին տակ, Wiener Zeitschrift f. d. Kunde des Morgenlandes նոր լեզուագիտական պարբերագրին մէջ, սկսաւ լեհ-հայկական բարբառն ձայնագիրութեան վրայ Հանուշի հետազոտութեան տպագրութիւնը: Այս գերազանց երկասիրութեան մէջ՝ նոյն լեհ-հայկական բարբառին հնչարանութեան հիմնական նկատուածութեան կ'առնու հեղինակը, անոնցմէ կը մանկէ հին-հայերէն մատենագրական լեզուի, (գրաբարի) հնչմանց լեհ-հայերէն բարբառն իւրաքանչիւր անհատ բառը համագրելով համապատասխան գրաբարեանով:

Հանուշի երկասիրութիւններն ետքը պէտք էր յիշատակել A. J. Tomsonի (հիմաւ յՕրգեստ համեմատական լեզուագիտութեան ուսանսկրիտի պրոֆեսորի) երկու գործերը: Առնցմէ առաջինը՝ 1887ին հրատարակուած (Լեզուագիտական հետազոտութիւններ [Лингвистическая работа])՝ կը պարունակէր Լեւոյցիսայի բարբառն ձայնագիրութեան եւ ձեւախօսութեան վրայ կարծ տեսութիւն մը: Այս երկասիրութեան մէջ հեղինակը հետեւեցաւ՝ որպէս եւ Հանուշ՝ նոյն սխտէմիւն, այսինքն Լեւոյցիսայի բարբառն հնչարանութեանն ու ձեւին: Սակայն երկրորդ գործին մէջ՝ ('Պատմական քերականութիւն' թիֆլիս քաղաքի Ժամանակակից հայ լեզուի, Պետրք. 1890), որ թիֆլիսի բարբառն մանրամասն նկարագրութեան էր նուիրուած, իբր հետազոտութեանց մէջ ունեցած սխտէմը փոխեց հեղինակը Չայնարանութեան մէջ նա արդէն գրաբարի ձայներէն անցաւ թիֆլիսի բարբառն հնչմանց, այս ինքն կը գիտէ, թէ թիֆլիսի բարբառն հնչմանքին հնչմանքին որոնց կը համապատասխանեն գրաբարի ծանօթ հնչմանց: Կերկայ ապագայից մէջ այս մէջով ամենայնամար եւ նպատակաւորն է, եւ ասոր վրայ գեւ պիտի խօսինք առաջիկային: Պրոֆ. Յովհանի այս եւ միւս երկասիրութեանց առանձնայատկութիւնն է, որ հեղինակը մէկ կողմանէ ծանօթ բարբառներու ձայներու եւ ձեւաց՝ եւ միւս կողմանէ գրաբարի փոփոխակի յարաբերութիւնն վերականգնելով չէ բաւականարար, այլ կը փորձէ նոյնպէս ներածելու ընդհանուր-հայերէն լեզուի ձեւերը, որմէ յառաջ եկած եւ արդէն անհատ բարբառները: Այս փորձը՝ հայերէն բարբառախօսութեան վրայօք մեր ծանօթութեանց ներկայ վիճակին մէջ, եթէ ոչ վաղաժամ, գոնէ շատ յանդուպն կ'երեւայ:

Վերնագրէս, 1896ին, "Հանգէս Ամսօրնայի", Վիննայի Միլիթարիանց գիտնական օրգանին մէջ սկսաւ տպագրուիլ (փետր. թիւ 1) ուսումնասիրութիւն մը Մարաշի (ի քէյմաշ) բարբառն ձայնագիրութեան վրայ, որ երիտասարդ հայագետ Մեղիք-Գաւիթ Բեկի գրչին արդիւնքն է: Հեղինակը յայտն՝ Պարիսի պրոֆ. լեզուագէտ Ա. Մէյէի գիտողութիւններէն է օգտուած: Այս ուսումնասիրութեանմէ կը փակեմ եւ հայերէն բարբառախօսութեան նկատմամբ գրեւորներու տեսութիւնը, որք հրատարակուեցան մինչեւ Սոյս բարբառն աշխարհ:

տու թեանա լոյս ելելը, որուն կը գառնամ Տիմայ:

Պետերսբուրգի կայս. Համալսարանին պատմական—քննական ֆակուլտետին ներկայացուցած այս գործն՝ եռամսյա զբաղմանց արդիւնքն է: Ընդ որ բովանդակութիւնը՝ Մշտ բարբառին համեմատական ձայնագիտութիւնն է կից գորարարի այսինքն հին—հայերէն մատենագրական լեզուին ձայնագիտութեան: Մշտ բարբառին ուսումնասիրութիւնն ինծի համար ի մասնաւորի մշտաեւ հրապուրիչ՝ եւ միանգամայն հայերէն լեզուի պատմութեան համար շատ կարեւոր գործ մը կը ներկայացնէր, ընդհանրապէս այն նշանակութեամբ զոր Հայաստանի պատմութեան մէջ Մշտ երկիրն ունի: Մշտ երկիրը հին հայկական ցարոն նահանգը (Մեծ Հայաստանի մէջ), հին մասնաւոր իրենք փառաւորուած է) իբր մին՝ Հայաստանի ծաղկեալ գաւառներէն: Այս գաւառին պատմութեան էջերը՝ Հայոց քաղաքափառն եւ կրօնական կենաց դիւցազնական յիշատակներով լն են: Բաւական է յիշատակելն, որ ցարոն գաւառը՝ Մամիկոնեան տոհմին աւատական բաժինն է: Երբ կրօնական պատերազմը բարբոքեցաւ Պարսկաստանի հետ որով սասանեան թագաւորները կը ձգտէին Հայաստանն ամբողջապէս իրանացիներու, Վարդան Մամիկոնեան տոհմն յառաջ եկաւ իբր անվհճեր պաշտպան մը՝ ազգային եկեղեցւոյ: Հայաստանի մտաւոր զարգացման մէջ՝ ցարոն գաւառը գրեթէ առանցնակարգ դեր կը խաղար: Հայաստանի լուսաւորութեան գործին ժամանակ անկէ յառաջ եկան շատ մը մարտիկներ, այսպէս սուրբ Մեսրոպ՝ հայերէն նոր այբուբենը կազմողն, «հայերէն պատմութեան հայրը» Մովսէս Նորենացի եւ ուրիշ շատեր: Այս երկրին մէջ կը գտնուէր Աշոտիւտ՝ Հայաստանի հեթանոսական չորմինն մէջ, իւր կրօնական պաշտամունքներովն հռչակաւոր քաղաքը: Այս ամէն բան տեսնելով հակեցաւ հաստատուի, որ գոցէ այս ցարոն կողմերը լեզուին մէջ՝ պէտք է որոնել հին հայ գրական լեզուին հիմքը:

Սակայն Մշտ երկրին (ցարոնոյ) բարբառին մէջ գորարարի հետ որոնելու կարեւորութեան միտքն զեռ ինծմէ շատ յառաջ յայտնուած էր՝ գրեթէ սակի կէս դար յառաջ՝ ծանօթ հայ գիտնական Պր. Անվերտեան թիֆ-

լ ուսումնասիրութիւններ հայերէն բարբառաբանութեան միայ, Հատ. Ա. Մշտ բարբառին համեմատական ձայնագիտութիւնը կից գորարարի ձայնագիտութեան: Մոսկուա 1897 էջ XXIV—146: Առ այն՝ Բաւելուած եւ Ուղղութիւն (Մովս. 1897) էջ IX:

լինիցի աշուղ Սայաթ-Նովայի երգերուն՝ արդէն յիշատակեալ հրատարակութեան ներածութեան մէջ, ինչպէս տեսանք՝ ցարոն նահանգին եւ Այրարատեան գաւառին՝ (այսինքն Մշտ եւ Այրարատեան բարբառներն) նշանակութեան եւ կարեւորութեան վրայ կարծիք յայտնեց, նկատելով Հայաստանի պատմութեան եւ հայ գրականութեան պատմութեան փառքը, որոնք աւանդաբար եւ պատմականօրէն այս երկու երկիրները կապած են: Մշտ բարբառն քաղաքին առնչեալն է— այժմ լին ինչոք ճիշդ նշանակել որոշուի: Բայց զորք, Պատկանեանի ինչպէս իւր «Հետազոտութիւն հայ. լեզուի բարբառներու վրայ» (էջ 103) նշոյնէս իւր երկրորդ հրատարակութեան մէջ՝ «Դիւթեր վան ուսումնասիրութեան հայ. բարբառներու» (էջ II), այս բարբառին նշանակած վայրը՝ խիտ մեծ եւ կարեւոր էր ի նշանակող ստիճանի սեղմը: Մեք մեր ծանօթութեանց հիման վրայ՝ մեր ուսումնասիրած բարբառին վայրը մէքաւորապէս որոշեցինք այսպէս: Մշտ բարբառը (իսկապէս այն՝ որուն նիւթերը մեք ժողովեցինք) — Մշտ քաղաքին եւ անոր սահմանակից վայրերուն բարբառն է, այսինքն «Մշտ գաշտին» բարբառը, հին ցարոն նահանգին, Մեքն Հայաստանի ցարութեան գաւառին մէջ (Տիմայ Մշտ օւնեֆ, Բիթիլի լիւնեֆ):

Մեքն յառաջ Մշտ բարբառով զբաղեցաւ Բ. Պր. Պատկանեան, որ 1875ին «Դիւթեր վան ուսումնասիրութեան հայ. բարբառներու» երկրորդ երկասիրութիւն մը հրատարակեց, որուն մէջ Մշտ բարբառով քանի մը բնագիրներ տպեց, եւ այս գաւառաբարբառին ձայնագիտական ու ձեւաբանական առանձնայատկութեանց վրայ կարճ տեղեկութիւններ տուաւ: Սակայն՝ զգալիաբար, իւր հրատարակած բնագիրներուն մէջ՝ զուտ Մշտ բարբառին նմաններ չեն բովանդակուիր, ուստի ձայնագիտական ակնարկին մէջ՝ Մշտ բարբառին այնպիսի երեւոյթները վերագրուած կը գտնենք, որ անոր մէջ անդի շուրին (չմմմ, ուսումնասիրութիւն հայերէն բարբառաբանութեան, Հատ. Ա. §§ 160, 212): Եթէ ես ինծի կը ներեմ այս պարագան յիշատակելու, այս՝ ի հարկէ, անմուտ զորք Փետրին փառաւոր յիշատակին վրայ ստուեր ձգելու նպատակաւ չէ. որուն կարգաւորութեան տակ գտնուած եւ մեծաւ մասամբ ուրիշ folkloristներու՝ հրատարակութիւններէն արտա-

1 Մշտ բարբառն իւր ձայնագիտութեամբ կը փոքրերի «արեւելեան» խմբի բարբառներու, էթէ ներքեւ:

ուպած բնագիրներուն անստոյգ ուղղագրութիւնը տարաւ զինքն ի մոլորութիւն:

Երբոր ես այս բնագիրներն ուսումնասիրել սկսայ, այն ատեն յանկարծ գգացի անոց լեզուագիտական նպատակներու այս բոլոր անյարմարութիւնը. սակայն ասոնք (այս բնագիրները) այս նպատակին ալ սահմանուած իսկ չէին: Ազգայնագիտական լեզուին ձայնագիտական կողմին քիչ ուշադրութիւն դարձուցին, եւ բնագիրները գրեցին՝ մատենագրական նոր - Տայերէն լեզուի ուղղագրութեան համեմատ, այնպէս որ գաւառաբարբառին հնչական առանձնայատկութիւնները ծածկեալ մնացին: Այս տեսնելով եւ բոլորեցի այն բնագիրները բարբոսին հանգիստ թողուլ եւ ժողովոցեան բերնէն անձամբ նորեր ժողովել՝ գիտնական լատինական փոխագրութեամբ (տառադարձութեամբ) գրելով զանոնք: Ի հարկէ եթէ բաղձայի Մշոյ կենդանի մշտնոց գաղթականութեան բարբառն ուսումնասիրել, պէտք է՝ ի Մուշ՝ Թրքական. Հայաստանի Բ/թիւս Վիլայէթն ուղղորդել: Այս ինքնին կը հասկըցուի: Սակայն՝ գծաթախաբար ես զայս չեմ՝ կրնար ընել ի տես այս արգելքներու եւ նոյն իսկ վտանգներու, որոնք՝ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն վրայ գիտնական խուզարկութիւններ ընելու հետ կապուած են. կարծեմ որ՝ սլաւագետ պրոֆեսորի մը հանդիպած յայտնի գէպքերը՝ գիտնական աշխարհի հարկաւորէն աւելի քաջածանօթ են, եւ ի վերայ այս՝ այս նիւթիս վրայ ծանրաբան անհրաժեշտ չէ ինծի՝: Այս խուզարկութիւնը միշտվայրին վրայ ընելու հնարաւորութիւն չունենալով, որոշեցի՝ Անգըր - Վոլկաթեան սահմաններն երթալ, ուր՝ ինչպէս լաւ յայտնի էր ինծի, ոչ սակաւ մէջցի գաղթականներ կը գտնուէին: Այսպիսի լեզուագիտական արշաւանքներ կատարեցի եւ երկու անգամ՝ 1894 եւ 1895 տարիներու ամառները: Թիֆլիս, Բաթում, Երևան, եւ Էջմիածին աշխատելով՝ բաւական բանակուածեամբ բնագիրներ հաւաքեցի, որոնց հիման

վրայ գրեցի՝ Մշոյ բարբառին՝ ձայնագիտութեան վրայ իմ երկասիրութիւնս, որ չայ բարբառախօսութեան ուսումնասիրութեանց առաջին հատորը կը փազմէ: Հարկաւ կրնայ ըսուիլ թէ նոյն գաւառաբարբառն ծնդդավայրին մէջ չկատարուած աշխատութիւնս ներքին իմ երկասիրութեան հանս համար արգիւնէս որ չեն, շատ յաճախ այս կամ այն խնդրի եւ երեւութի նկատմամբ տարակուսի մէջ կ'իյնայ, եւ ասոր վրայ ամենայն իրաւամբ դիտողութիւն կ'ընեն իմ: Քննադատներս եւ գրագետներս՝ Յուսնիք որ պազգայ իտլերէն ինչեք ք-իտլերէն Մշոյ բարբառին բնավայրին մէջ իսկ հետազոտութիւններ ընելու կարելիութիւն ունենայ: Չեմ տարակուսիր, որ այն ատեն իմ երկասիրութեան շատ տեղեր սրբաբնուած են ամբողջացած կ'ըլլան:

Կանցնելու հիմայ իմ երկասիրութեան մեթոդին. մեթոդ մը՝ որ ամէն նման գաւառաբարբառական ուսումնասիրութեանց համար ընդհանուր կրնայ համարուիլ, եւ զոր յաջողապէս գործածած են արդէն իմ նախորդներս (Տոմսն եւ այլք): Եւ մանաւորապէս Մշոյ բարբառին՝ ամէն ձայնագիտական երեւոյթները գրաբարին այսինքն հին Տայերէն մատենագրական լեզուին կը մերձեցնեմ. գրաբարի ամէն հնչման հետ կը համեմատեմ Մշոյ իմ համապատասխանը: Հայերէն բարբառախօսութեան վրայք մեր ունեցած ծանօթութեանց արդի վիճակին մէջ այս կերպ ընթացքը կը թուի մի միակ բանաւոր միջոց՝ Հայ. բարբառներու պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Այս միջոցով ամէն գաւառաբարբառական նիւթ կ'ամփոփուի որչափ - ինչեք - եւ այս կերպով՝ Հայ. բարբառախօսութիւնն ուսումնասիրելու վերջնական նպատակին ճամբան կը գիւրանայ հոգեւորէլ քուր հոյ. բարբառներն իրարու մէջ եւ վերականգնել հին Տայերէն լեզուն՝ (այսինքն այն չըլլանի լեզուն, որ անհատական Հայ. բարբառներու երեւալը կանխած է.) համեմատական մեթոդի ճամբով: Սակայն, ի հարկէ, գիտնական տեսակետով այսպիսի մեթոդ մը կրնայ վիճել ըլլալ, որովհետեւ երբեմն գործն այսպիսի նկարագրի կրնայ առնուլ, իր թէ մեջք գրաբարը ընդհանուր (հին) Տայերէն լեզուին հետ նոյնազննելիք, այն ինչ ինքնին գրաբարը, որպէս արուեստաւոր մատենագրական լեզու, կը բովանդակէ իւր հիման մէջ՝ մատենագրական յղումով առած գաւառաբարբառներէն մէկը: Սակայն եւ այնպէս դէս (մասնաւոր կը

է պահել այս ոչ բոլորովն քիչ ասանկական յատկառութիւնը (terminologie): Քանի մը հպագեաներէ՝ այս բարբառը կը նշանցուի ի անոց բարբառին հետ. այս մոլորութիւնն՝ որուն եւ ալ հարկ վճարելի, յառաջ եկած է Մշոյ եւ Վանայ բարբառներուն՝ ձեւախօսական մերձաւորութենէ. սակայն իրենց նոյնաշխատական առանձնայատկութիւնները թէ Մշոյ եւ թէ Վանայ բարբառներն երկու տուրքեր գաւառականներ կը կազմեցան:

Ի թուրքիս գիտնական խուզարկութեանց հետ կապուած գիտարութեանց մասնացոյց կ'ընէ ի Գ.Պրլս ուսական Հատիստական Հաստատութեան Յեղկազորոց Է. Հատորը:

չեղտմմ այս բառը) ի սեր մեծ յարմարութիւններու մեջ պէտք ենք այս մեթոդը պահել:

Գրաբարի իւրացանչիւր հնչման՝ Մշջբարբառին հնչման հետ ունեցած համեմատութիւնը մեկնելով, կարեւոր համարեցայ կանխաւ մասնաւոր հատուած (§) մը գրել, որուն մէջ մեկնեցի քրդերէն լեզուի ուղղութիւնը այսինքն քննուեցաւ թէ այս՝ հնդեւրոպական նախալեզուն որ հնչման կամ որ հնչումներուն կը համապատասխանէ: Այս կերպով ես՝ գրաբարի օգնութեամբ Մշջբարբառին հնչմանը՝ հնդեւրոպական նախալեզուն ունեցած համեմատութեան պատմութիւնն յառաջ բերի: Բայց ասկից կարելի չէ համարեցայ նոյն իսկ գրաբարի մէջ քրդերէնը կամ զարգացող հնչման ուսումնասիրութեան անգրագաւանչաբար ձեռագիրներով այս զուգահեռական գրութեանց ուսումնասիրութեան եւ մասնաւոր կարեւորութիւն կուտամ: Չեմ տարակուսիր, որ ժամանակաւ, երբ լեզուագիտական տեսակետով՝ հին հայերէն ձեռագիրքը ուսումնասիրութիւնն հաստատուն ոտքի վրայ կանգնուի, կարելի պիտի ըլլայ գտնել հին գաւառաբարբառներու հետքեր: Ես անհատապէս ձեռագիրներով ի մասնաւորի շատ զբաղած չեմ: Ես ուսումնասիրեցի քանի մը հին ձեռագիրներ: Միւթարեանց մասնաւորապէս ի վերջերի, եւ վերջինս՝ եւ ուրիշ քանի մը հատան նկատեցի ալ երկրորդական ձեռքէ տեղեկութիւն ունեցայ (օրինակ, Մոսկուայի արեւելեան լեզուաց լազ. ձեռարանին մասնաւորապէս ձեռագիր աւետարանին վրայ): Սակայն իմ զբաղած ձեռագրաց սահմանաւոր թուին չնայելով, միշտ յաջողեցայ քաղել անոնցմէ հետաքրքրական քրդերէն, որ «գասական կանոն» խոտորում կը ցուցնեն: Չեռագրական գրութեաներու տարբեր ընթերցուածոց (վարիանտներու) ուսումնասիրութեան հետ, առաջնակարգ կարեւորութիւն ունի եւ անհատական ուղղութիւնը քրդերէնը՝ առանցքային լեզուն ուսումնասիրութեան հայ բանասիրութիւնն այս մասը՝ գեթախտաբար, գրեթէ ամենեւին չէ շօշափած:

Նեազոյն հին հայ բարբառներու համար աւելի առաւ նիւթեր կարելի է քաղել հին հայկական յիշատակարաններէ: Սակայն՝ զբառախտաբար, ասոնց հրատարակութիւնը՝ շատ

մեծի է, հետեւաբար պէտք է բաւականաւ շատ սակաւներով՝ բայց ճիշդ ընդօրինակութեան ներով: Վերջապէս չեմ կրնար չընել իմ խորին շնորհակալութիւնս այն անձանց ու հաստատութեանց, որ այս կամ այն կերպ գործակցեցան ինձի իմ աշխատութեանս ժամանակ, ինչպէս ՍՆՊԻՐ-ԿՈՎԿԱՍ եւ ՄՈՍԿՈՒԱ, նոյնպէս ի վերջերի եւ ի վերջինս: Առանձին շնորհակալութեամբ պէտք էմ յիշատակել՝ Պետերբուրգի Համալսարանին, հանգուցեալ բազմաթիւ պրոֆեսորն՝ Գ. Պ. Պատկանեան, որուն անմտաց յիշատակին նշխարեցի՝ հայերէն բարբառախոսութեան սահմանին մէջ իմ առաջին երկասիրութիւնս: Երբ հայերէն բարբառախոսութեամբ սկսայ զբաղիլ, պրոֆ. Պատկանեանի երկասիրութիւնները՝ զորոնց յիշատակեցի, ինձի համար առաջին դասագիրք եւ առաջնորդ եղան: Կրնամ ըսել — այս երկասիրութիւններն զրգեցին զիս դէպ ի հայերէնագիտութեան այս սահմանը:

Ամուսաց քերթելէ Պատկանեանին իրաւամբ կը դառնամ՝ տոսկանացի անմահ բանաստեղծին ծանօթ ոտանաւորով՝

Tu se' lo mio maestro e il mio autore.

(Dante, Div. Com. Inferno I, 85:)

Բերեմ իմէ հանգուցեալ պրոֆ. Պատկանեան ցոյց տուաւ ինձի իւր երկերուն իմ երթաւ ճամբս, թող համալսարանին իսր արդի յաջորդներն ու պաշտօնակիցները ցոյց տան ինձի, թէ ընտրած ճամբսս վերայէն որչափ տեղ ուղիղ կ'երթամ: Dixi!

ԹԻՒՐ. Է. Գ. ՄԵՆ.

ԼԵՒՈՒ ՄՍԵՐԵԱՆՑ

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԸՍՏ ԳՐԱԳ. Ե. ՄԱՐԻ*

Մի երջապէս յիշենք, որ Հայոց Արշակունիների տիրապետութիւնը մեզ հասած ցանկերում համարեա 100 (26) տարով անելի է հաշուում քան Խորենացոյ մօտ. բայց երբ ցանկի մեր պարզաբանած առաջին խմբագրութեան հիման վրայ համեմատում ենք միեւնոյն առարկային վերաբերեալ աղեղնութիւնները՝ տարբերութիւնը նուազում է. հասնում է 70 տա-

* Վանեակի եւ Վերնայի Միւթարեանց վրայք տես իմ յօդուածն ի Ժողովածոյն „ВРАЧЕВЪ ПОМОЩЬ“... Երբ. օգն. ... տառադրեալ Հայոց (Մոսկ. 1897) “Երկու գիտնական մեծատառերով վերագրումը

* Տես այս Յօդուածին նախորդ մասերը՝ 4. Ամսորանց, 1896 էլ 18, 54, 108, 196, 297: